

Περιβαλλοντική Εκπαίδευση για την Αειφορία

Τόμ. 5, Αρ. 2 (2023)

Περιβαλλοντική Εκπαίδευση για την Αειφορία

Η κυρίαρχη αντίληψη για τα μη ανθρώπινα ζώα ως αντικείμενο εκμετάλλευσης στα σχολικά εγχειρίδια του μαθήματος Μελέτη Περιβάλλοντος

Θεοδώρα Βαρβαρρήγου

doi: [10.12681/ees.31205](https://doi.org/10.12681/ees.31205)

Copyright © 2023

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Βαρβαρρήγου Θ. (2023). Η κυρίαρχη αντίληψη για τα μη ανθρώπινα ζώα ως αντικείμενο εκμετάλλευσης στα σχολικά εγχειρίδια του μαθήματος Μελέτη Περιβάλλοντος. *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση για την Αειφορία*, 5(2), 25–42. <https://doi.org/10.12681/ees.31205>

Η κυρίαρχη αντίληψη για τα μη ανθρώπινα ζώα ως αντικείμενο εκμετάλλευσης στα σχολικά εγχειρίδια του μαθήματος Μελέτη Περιβάλλοντος

Θεοδώρα Βαρβαρήγου

Πτυχιούχος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος στην Εκπαίδευση και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθήνας

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το άρθρο εξετάζει τη σχέση της εκπαίδευσης και της κυρίαρχης αντίληψης που αντιμετωπίζει τα μη ανθρώπινα ζώα ως αντικείμενο εκμετάλλευσης, μέσα από την ανάλυση περιεχομένου των σχολικών εγχειριδίων του μαθήματος «Μελέτη Περιβάλλοντος», το οποίο διδάσκεται στα ελληνικά δημοτικά σχολεία. Στο θεωρητικό σκέλος, αναπτύσσονται οι λόγοι για τους οποίους ο σπισμός/ειδισμός αποτελεί μορφή διάκρισης, παρουσιάζονται οι σύγχρονες θεωρίες που αμφισβητούν την κυρίαρχη κοινωνική αντίληψη για τα μη ανθρώπινα ζώα και αναλύεται ο ρόλος της εκπαίδευσης, ενώ στο ερευνητικό σκέλος, εξετάζεται αν μέσα από το περιεχόμενο των εγχειριδίων του μαθήματος «Μελέτη Περιβάλλοντος» αναπαράγεται ο σπισμός. Η ανάλυση των ερευνητικών δεδομένων έδειξε ότι τα σχολικά εγχειρίδια αναπαράγουν την αντίληψη περί εκμετάλλευσης των ζώων και προβάλλουν ποικίλες πτυχές αυτής, ότι η απεικόνιση των συνθηκών διαβίωσης των εκτρεφόμενων ζώων δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, ότι τα παιδιά προτρέπονται να χρησιμοποιούν τα ζώα με διάφορους τρόπους και ότι δεν προβάλλεται κανένας άλλος τρόπος αντιμετώπισης των ζώων πέρα από τον κοινωνικά κυρίαρχο.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ:

σπισμός/ειδισμός, εκμετάλλευση των ζώων, σχολικά εγχειρίδια, μάθημα Μελέτη Περιβάλλοντος

Εισαγωγή

Στο παρόν άρθρο εξετάζεται η σχέση της εκπαίδευσης και της κυρίαρχης αντίληψης για τα μη ανθρώπινα ζώα ως αντικείμενο εκμετάλλευσης. Ειδικότερα, εξετάζεται εάν ο σπισμός/ειδισμός και η κυρίαρχη αντίληψη για τα μη ανθρώπινα ζώα ως αντικείμενο εκμετάλλευσης αναπαράγονται στα σχολικά εγχειρίδια του μαθήματος «Μελέτη Περιβάλλοντος», το οποίο διδάσκεται στα ελληνικά δημοτικά σχολεία και αν ναι, ποιες πτυχές αυτής της εκμετάλλευσης προβάλλονται καθώς και αν η προβολή αυτή ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Η έρευνα διεξήχθη μέσα από την ανάλυση περιεχομένου των εν λόγω σχολικών εγχειριδίων.

Μέσα από τη βιβλιογραφική επισκόπηση, διαπιστώθηκε ότι δεν υπάρχει ανάλογη έρευνα στον ελλαδικό χώρο που να αφορά τον σπισμό και την εκμετάλλευση των ζώων όπως αυτά αναπαράγονται στα σχολικά εγχειρίδια. Όσον αφορά τη διεθνή βιβλιογραφία, στην αγγλική γλώσσα εντοπίστηκε μόνο μία έρευνα που να πραγματεύεται την αναπαραγωγή της αντίληψης περί εκμετάλλευσης των ζώων σε σχολικά εγχειρίδια. Οι Chul-Ki, Byung-Yeon και Joseph (2020) χρησιμοποίησαν ανάλυση περιεχομένου για να εξετάσουν πώς αναπαριστανται η ταυτότητα και ο χώρος των ζώων στα εγχειρίδια παγκόσμιας γεωγραφίας της Νότιας Κορέας και διαπίστωσαν ότι τα ζώα προβάλλονται ως παθητικά όντα, ως αντικείμενα και ως ζωντανό κεφάλαιο. Επιπλέον, εντοπίστηκαν η πιλοτική έρευνα της Pedersen (2004) σε δημοτικό σχολείο της Σουηδίας για τις αξίες που μεταδίδονται για τη σχέση ανθρώπου-ζώων, η έρευνα της Castano Rodriguez (2016) που εξετάζει εάν το πρόγραμμα σπουδών φυσικών επιστημών της Αυστραλίας προωθεί την ηθική στάση απέναντι στα ζώα, η έρευνα της Karin (2020) που εξετάζει το τι διδάσκεται για τα ζώα στα

δημοτικά σχολεία της Σουηδίας και αν αυτό αμφισβητείται από τα παιδιά, καθώς και το άρθρο της Man-yiu Tam (2020) που υποστηρίζει ότι είναι απαραίτητη η αμφισβήτηση των οπισθοδικών προγραμμάτων σπουδών του Χονγκ Κονγκ για την εκπαίδευση υπεύθυνων παιδιών.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, προκύπτει ότι έχουν πραγματοποιηθεί ελάχιστες σχετικές έρευνες διεθνώς, ενώ στην Ελλάδα δεν έχει πραγματοποιηθεί καμία. Μέσα από αυτήν τη διαπίστωση, καθίσταται σαφές ότι παρουσιάζεται κενό στη βιβλιογραφία και συνυπολογίζοντας το διαρκώς αυξανόμενο διεθνές ακαδημαϊκό ενδιαφέρον για τα ζητήματα που αφορούν την ηθική για τα ζώα, επιβεβαιώνεται η αναγκαιότητα και αναδεικνύεται η πρωτοτυπία της παρούσας έρευνας.

Ο σπισισμός/ειδισμός

Ο όρος «σπισισμός» ή «ειδισμός» (speciesism) προέρχεται από τη λέξη «species» (είδος) και δηλώνει «την αδικαιολόγητη άνιση θεώρηση ή μεταχείριση όσων δεν κατατάσσονται σε ένα ή περισσότερα ή συγκεκριμένα είδη» (Horta, 2019, σ. 10). Στην ουσία, ο σπισισμός/ειδισμός είναι η συμπερίληψη μόνο των ανθρώπων στη σφαίρα της ηθικής και ο ταυτόχρονος αποκλεισμός όλων των υπόλοιπων ειδών από αυτή (Waldau, 2001). Η διάκριση αυτή έχει ως αποτέλεσμα την ιεραρχία μεταξύ των διαφορετικών ειδών, αφού τοποθετεί στην κορυφή της κλίμακας το ανθρώπινο, με συνέπεια την εκμετάλλευση όλων των υπόλοιπων από αυτό. Ο φιλόσοφος Peter Singer όρισε τον σπισισμό/ειδισμό ως την «προκατάληψη ή προκατειλημμένη συμπεριφορά υπέρ των συμφερόντων των μελών του ίδιου είδους και εναντίον των μελών των άλλων ειδών» (Singer, 2018, σ. 60) και χρησιμοποίησε τον συγκεκριμένο όρο για να αναδείξει την άμεση συσχέτισή του με τον ρατσισμό και τον σεξισμό.

Για να εννοιολογήσει και να οριοθετήσει κανείς τον Εαυτό του, τον αντιπαραβάλλει με αυτό που θεωρεί διαφορετικό, ξένο και ανοίκειο και αυτό συμβαίνει με όρους ανωτερότητας και όχι ισότητας. Η λογική του Άλλου ή της ετερότητας κάνει τους ανθρώπους να βλέπουν τα άλλα υποκείμενα ως αντικείμενα, είτε πρόκειται για ανθρώπους άλλης φυλής, είτε για γυναίκες, είτε για ομοφυλόφιλα άτομα, είτε για άλλα είδη, είτε για οτιδήποτε διαφορετικό, καθώς από τη στιγμή που ο Άλλος αποτελεί το αντίθετο του Εαυτού, συνεπάγεται ότι έχει εγγενώς μικρότερη αξία (Adams, 2018). Μια τέτοια περίπτωση ετερότητας αποτελούν τα ζώα, τα οποία οι άνθρωποι στη συντριπτική τους πλειοψηφία αντιμετωπίζουν ως Άλλον και επομένως ως εχθρό που πρέπει να καθυποτάξουν. Έτσι, η άσκηση βίας πάνω τους έχει γίνει συστηματική, με αποτέλεσμα η σχέση του ανθρώπινου είδους με τα υπόλοιπα να έχει γνωρίσει μόνο τη μορφή της επιβολής, της κατοχής και της ιδιοκτησίας (Τσιαμούρας, 2019).

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο κοινωνικών πρακτικών στο οποίο οι άνθρωποι αντιμετωπίζουν τα υπόλοιπα ζώα ως αντικείμενα, εφαρμόζεται κάθε σύγχρονη μέθοδος για να τα κάνουν να εξυπηρετούν καλύτερα τους σκοπούς τους και το πλέον αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελεί η βιομηχανική κτηνοτροφία, η οποία είναι η τεχνολογική εφαρμογή της ιδέας ότι τα μη ανθρώπινα ζώα είναι τα μέσα για την επίτευξη των ανθρώπινων σκοπών (Singer, 2018). Έτσι, τα ζώα στα εκτροφεία κακοποιούνται συστηματικά επειδή οι άνθρωποι απολαμβάνουν ζωικά προϊόντα χωρίς να αξιολογούν το συμφέρον των ζώων να μην κακοποιούνται (Horta, 2019).

Σύγχρονες θεωρίες ενάντια στην εκμετάλλευση των ζώων

Τις τελευταίες δεκαετίες, αναπτύχθηκαν κάποιες πολύ σημαντικές φιλοσοφικές θεωρίες στα πλαίσια της ηθικής για τα ζώα. Σε αυτό το σημείο θα παρουσιαστούν οι βασικότερες σύγχρονες θεωρίες ηθικής που τοποθετούνται ενάντια στην εκμετάλλευση των ζώων από τους ανθρώπους.

Ο Singer (2018) ανέπτυξε μια ωφελμιστική θεωρία σύμφωνα με την οποία το κριτήριο του αισθάνεσθαι είναι το μόνο εύλογο όριο για το ενδιαφέρον απέναντι στα συμφέροντα των άλλων, καθώς εάν ένα ον υποφέρει, δεν υπάρχει καμία ηθική δικαιολόγηση που να μας επιτρέπει να αγνοήσουμε αυτόν τον πόνο. Σύμφωνα με τον φιλόσοφο Tom Regan (1983) και τη θεωρία του περί δικαιωμάτων των ζώων, όσο ανεπίτρεπτη είναι η άνευ συναίνεσης χρησιμοποίηση ενός ανθρώπου, εξίσου ανεπίτρεπτη είναι και η χρησιμοποίηση ενός άλλου ζώου, καθώς αμφότερα είναι υποκείμενα ζωής με εγγενή αξία. Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση, τα ζώα έχουν από μόνα τους αξία που δεν σχετίζεται με την ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών, έχουν δηλαδή αυταξία

(Καραγεωργάκης & Γεωργόπουλος, 2005). Αυτό σημαίνει ότι δεν είναι αποδεκτή καμία χρήση τους ως μέσα για την επίτευξη των ανθρώπινων σκοπών. Ο φιλόσοφος Gary Francione (2008) ανέπτυξε μια θεωρία υπέρ της κατάργησης της εκμετάλλευσης των ζώων (abolitionism), σύμφωνα με την οποία όλα τα ζώα που αισθάνονται έχουν το συμφέρον να μην υποφέρουν και να μην πεθάνουν και επομένως χρήζουν ίσης αντιμετώπισης. Σύμφωνα με τη θέση του φιλοσόφου Steven Best (2011), οποιαδήποτε πρόοδος σε κοινωνικό, ηθικό ή πολιτικό επίπεδο δεν μπορεί παρά να είναι ολιστική, δηλαδή να περιλαμβάνει τους ανθρώπους, τα άλλα ζώα και το φυσικό περιβάλλον και να απορρίπτει οποιαδήποτε ιεραρχία, συμπεριλαμβανομένου του σπισισμού/ειδισμού. Ο κοινωνικός ανθρωπολόγος Nick Fiddes (1991) υποστήριξε ότι η κρεοφαγία αντιπροσωπεύει την ανθρώπινη εξουσία επάνω στον φυσικό κόσμο, γεγονός που είναι και ο λόγος που το κρέας λειτουργεί ως επίδειξη εξουσίας και πλούτου από τους ισχυρούς της κοινωνίας. Τέλος, από οικοφεμινιστική σκοπιά, η Carol Adams (1990) κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η κατανάλωση ζώων συνδέεται αναμφίβολα με την πατριαρχία και την αρρενωπότητα και αποτελεί ένδειξη επιβολής και κυριαρχίας, ενώ η Karen Warren (όπ. αναφ. στο Pedersen, 2004) ανέφερε ότι όλες οι καταπιεστικές δομές περιλαμβάνουν αξιολογική ιεραρχία και δίπολα από τα οποία απορρέουν σχέσεις εξουσίας και ξεκάθαρη έκφραση αυτού αποτελεί η αντίληψη ότι η εκμετάλλευση της φύσης νομιμοποιείται από την ανώτερη ανθρώπινη λογική, κάτι το οποίο θεωρείται κυρίως ανδρική ικανότητα.

Οι περιβαλλοντικές επιπτώσεις

Το ζήτημα της εκμετάλλευσης των ζώων, πέρα από τις ηθικές του διαστάσεις, αποτελεί και ένα από τα σημαντικότερα οικολογικά προβλήματα της εποχής μας. Τα ζωικά προϊόντα αυξάνουν τη χρήση γης και νερού και συμβάλλουν στην απώλεια της βιοποικιλότητας, στην εξαφάνιση των ειδών και στην υπερθέρμανση του πλανήτη (Spanning & Grusonnik, 2019).

Συγκεκριμένα, η κτηνοτροφία συντελεί στην κλιματική κρίση σε ποσοστό έως και 51% και μάλιστα με όλο και αυξανόμενο ρυθμό, όμως παρ' όλα αυτά δεν αναφέρεται εξίσου εμφατικά όσο άλλοι παράγοντες (Ράπτης, 2019). Επιπλέον, η κτηνοτροφία εκμεταλλεύεται το 80% από τα συνολικά εδάφη που δεσμεύει το ανθρώπινο είδος και κατασπαταλά το 30% με 50% του νερού που δαπανά συνολικά η ανθρωπότητα (Ράπτης, 2019). Επιπροσθέτως, οι μονάδες εκτροφής και σφαγής ζώων είναι ιδιαίτερος επιβλαβείς για το περιβάλλον στο οποίο βρίσκονται και για αυτό τοποθετούνται πάντα σε περιοχές κοινωνικά και οικονομικά υποβαθμισμένες. Το γεγονός αυτό συνδέεται άμεσα με την περιβαλλοντική αδικία και τις ταξικές διακρίσεις (Καραγεωργάκης, 2019), αφού συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες εκτίθενται με άνισο τρόπο σε υψηλότερα επίπεδα περιβαλλοντικής ρύπανσης και περιβαλλοντικής επικινδυνότητας, γεγονός που γίνεται με ταξικά, οικονομικά και φυλετικά κριτήρια.

Από τα παραπάνω στοιχεία, είναι εμφανές ότι τα ποσοστά συμβολής της κτηνοτροφίας στην κλιματική κρίση και την καταστροφή του περιβάλλοντος είναι εξαιρετικά υψηλά και ιδιαίτερος ανησυχητικά. Παρ' όλα αυτά, η αποψίλωση του πλανήτη για την κτηνοτροφία ή η καθημερινή μηχανοποιημένη σφαγή των ζώων σπάνια συζητιούνται ως κεντρικό σημείο αειφορίας και ηθικής (Κορνίνα & Gjerris, 2015). Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας, η φυτική διατροφή μπορεί να βελτιώσει την ανθρώπινη υγεία αλλά και να μειώσει τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις που σχετίζονται με την κατανάλωση τροφών ζωικής προέλευσης, ενώ η υιοθέτηση της φυτικής διατροφής μπορεί να μεταφραστεί σε εξοικονόμηση δισεκατομμυρίων ευρώ σε κόστος υγειονομικής περίθαλψης σε όλη την Ευρώπη και να βοηθήσει στην πρόληψη της απώλειας της βιοποικιλότητας (WHO ROE, 2021).

Ο Βιγκανισμός

Η πρόοδος της γνώσης επιτάσσει τη διεύρυνση της οπτικής μας με τη συμπερίληψη του Άλλου οποιασδήποτε μορφής ως ισότιμο υποκείμενο σε ένα διευρυμένο πλαίσιο σχέσεων και όχι ως υποταγμένο αντικείμενο σε μια σχέση κυριαρχίας (Τσιαμούρας, 2019). Άμεση συνεπαγωγή της διεύρυνσης της ηθικής αρχής της ισότητας αποτελεί η απόρριψη του σπισισμού/ειδισμού και η υιοθέτηση του βιγκανισμού (veganism), ενός συνόλου ηθικών αξιών σύμφωνα με το οποίο επιλέγεται η αποχή από οποιοδήποτε προϊόν ή υπηρεσία έχει προέλθει από εκμετάλλευση κάποιου

ζώου. Οι άνθρωποι που ακολουθούν έναν βίγκαν τρόπο ζωής επιλέγουν να μη χρησιμοποιούν κανένα ζωικό προϊόν σε κάθε πτυχή της ζωής και της καθημερινότητάς τους.

Ένας οικολογικός βίγκαν τρόπος ζωής, εκτός από ηθικός απέναντι στα ζώα, είναι εξίσου ωφέλιμος και για τους ανθρώπους, αφού μέσω αυτού αυξάνεται το ποσοστό των διαθέσιμων φυτών για τη σίτιση ανθρώπων, μειώνεται η ρύπανση του περιβάλλοντος, γίνεται οικονομία σε νερό και ενέργεια και παύει η συμβολή στην αποψίλωση των δασών (Singer, 2018). Να τονιστεί, ωστόσο, ότι είναι απαραίτητη η ανάπτυξη και υλοποίηση μιας ποικιλίας πολιτισμικών και πολιτικών απαντήσεων στο ζήτημα της κατανάλωσης ζώων, με σκοπό να είναι ρεαλιστικές και κατάλληλες σε όλα τα πολιτισμικά πλαίσια, ώστε οι εναλλακτικές λύσεις να μην αποτελούν τρόπο ζωής της λευκής μεσαίας τάξης και να μην υπάρχουν κοινωνικές ανισότητες στην πρόσβαση σε προσιτές και υγιεινές φυτικές τροφές (Spannring & Grusonnik, 2019).

Ένα επιχείρημα που χρησιμοποιείται πολύ συχνά υπέρ της κατανάλωσης ζώων είναι ότι και τα φυτά νιώθουν πόνο. Εντούτοις, μέχρι στιγμής δεν έχει υπάρξει κανένα αξιόπιστο αποδεικτικό στοιχείο προς αυτήν την κατεύθυνση και τα ανάλογα πειράματα από ερευνητές σημαντικών πανεπιστημίων δεν έχουν αποδώσει κανένα θετικό αποτέλεσμα (Singer, 2018). Επιπλέον, ένα σημαντικό γεγονός που αγνοούν οι υποστηρικτές του συγκεκριμένου επιχειρήματος είναι ότι η κτηνοτροφία είναι υπεύθυνη για τη σπατάλη τουλάχιστον δέκα φορές περισσότερων φυτών από ότι αν οι ίδιες ακριβώς εκτάσεις καλλιεργούνταν για ανθρώπινη κατανάλωση (Singer, 2018). Ένα άλλο επιχείρημα είναι ότι από τη στιγμή που πολλά ζώα στη φύση σκοτώνουν για να τραφούν, τότε είναι θεμιτό να το κάνουν και οι άνθρωποι. Το επιχείρημα αυτό έχει απαντηθεί ήδη από το 1785 από τον φιλόσοφο William Paley που υποστήριξε ότι οι άνθρωποι μπορούν κάλλιστα να ζήσουν χωρίς να σκοτώνουν για να τραφούν, ενώ για τα ζώα αυτά τίθεται ζήτημα επιβίωσης. Εκτός αυτού, είναι άστοχο να στηρίζεται η δικαιολόγηση των ηθικών επιλογών μας με βάση τη συμπεριφορά άλλων όντων που δεν μπορούν να στοχαστούν ηθικά με τον ίδιο τρόπο όπως εμείς για το σωστό και το λάθος (Singer, 2018). Επιπροσθέτως, είναι ιδιαίτερα προβληματικό να επικαλούμαστε τη «φύση» και το «φυσικό», καθώς αφενός στον φυσικό κόσμο λαμβάνουν χώρα πολλές συμπεριφορές τις οποίες δε θα δικαιολογούσαμε από ανθρώπους και αφετέρου, το επιχείρημα του «φυσικού» ή «φυσιολογικού» έχει χρησιμοποιηθεί κατά κόρον για λόγους επιβολής και κυριαρχίας. Εξίσου αβάσιμο είναι και το επιχείρημα σύμφωνα με το οποίο η κατανάλωση ζώων δικαιολογείται επειδή συμβαίνει εδώ και χιλιάδες χρόνια, αφού προγονική πρακτική αποτελεί επίσης η αγοραπωλησία σκλάβων, η καταπίεση των γυναικών και ούτω καθεξής (Huemer, 2020).

Τέλος, ένα από τα βασικότερα επιχειρήματα ενάντια στον βίγκανισμό είναι ότι η κατανάλωση τροφών ζωικής προέλευσης είναι απαραίτητη για την υγεία. Η Ακαδημία Διατροφής και Διαιτολογίας των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής, δηλαδή ο μεγαλύτερος οργανισμός επαγγελματιών διατροφής και διαιτολογίας παγκοσμίως, αναφέρει ότι οι κατάλληλα σχεδιασμένες χορτοφαγικές δίαιτες, συμπεριλαμβανομένου του βίγκανισμού, είναι υγιεινές, διατροφικά επαρκείς και κατάλληλες για όλα τα στάδια του κύκλου ζωής (Academy of Nutrition and Dietetics, 2016), ενώ ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας υποστηρίζει αφενός ότι η λήψη των συνιστώμενων επιπέδων θρεπτικών συστατικών μπορεί κάλλιστα να επιτευχθεί με μια σωστά σχεδιασμένη βίγκαν διατροφή και αφετέρου, ότι η υγιεινή φυτική διατροφή μεγιστοποιεί τις ευνοϊκές επιπτώσεις στην υγεία του ανθρώπου, των ζώων και του περιβάλλοντος (WHO ROE, 2021).

Σπισσιμός/ειδισμός και εκπαίδευση

Όπως γράφει ο Αλτουσέρ (1983), το σχολείο αποτελεί έναν από τους βασικότερους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους, καθώς σε αυτό αναπαράγονται και διατηρούνται οι κυρίαρχες ιδεολογίες και οι σχέσεις εξουσίας. Συγκεκριμένα, στο σχολείο παρέχονται τα πρότυπα των ρόλων και διδάσκονται οι στάσεις και οι πεποιθήσεις που αναμένεται να υιοθετήσουν τα παιδιά ως ενήλικες. Επιπλέον, τα σχολικά εγχειρίδια εκτός από μέσα μετάδοσης γνώσης, συνιστούν και φορέα ιδεολογικών μηνυμάτων, τα οποία παρόλο που συχνά δεν δηλώνονται ρητά, λειτουργούν υποσυνείδητα και παίζουν καταλυτικό ρόλο στη διαμόρφωση της ιδεολογικής ταυτότητας των παιδιών (Παγκουρέλια & Παπαδοπούλου, 2007). Μέσω των σχολικών εγχειριδίων, τα οποία

αντανakλούν τις κυρίαρχες αντιλήψεις σε όλα τα κοινωνικά ζητήματα και συμβάλλουν στην καλλιέργεια αντίστοιχων στάσεων και απόψεων, οι μαθήτριες/τές μαθαίνουν τις κοινωνικές αξίες και εξοικειώνονται με την κοινωνική πραγματικότητα.

Το σχολείο είναι μέρος μιας κοινωνικής τάξης στην οποία η αντικειμενοποίηση των ζώων είναι κοινωνικά αποδεκτή σε μεγάλο βαθμό (Pedersen, 2004). Εφόσον, όμως, η εκπαιδευτική δραστηριότητα είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ηθική και τις σχέσεις εξουσίας, οι διαφορετικοί λόγοι (discourses) παρέχουν στα παιδιά διαφορετικές ηθικές αναφορές που δομούν τις σχέσεις τους με την κοινωνία (Pedersen, 2004). Επομένως, εάν ένα παιδί διδάσκεται στο σχολείο, ρητά ή άρρητα, ότι μπορεί να ασκεί επιβολή και εξουσία πάνω σε άλλα όντα, είναι πολύ πιθανόν να αναπαράγει τη συγκεκριμένη συμπεριφορά και στην υπόλοιπη ζωή του. Συνεπώς, ο ρόλος της εκπαίδευσης στην αντίληψη και τη στάση που θα υιοθετήσουν τα παιδιά ως ενήλικες απέναντι στα μη ανθρώπινα ζώα είναι καθοριστικός.

Η εκπαίδευση έχει μεγάλο μερίδιο συμμετοχής στις αιτίες που ευθύνονται για την περιβαλλοντική κρίση αλλά και στην αναζήτηση λύσεων για την αντιμετώπιση αυτής της κρίσης (Κάτσεων & Φλογαίτη, 2020). Είναι γεγονός ότι η Μελέτη Περιβάλλοντος, όπως διδάσκεται στα ελληνικά δημοτικά σχολεία, δεν ταυτίζεται με τον σκοπό και το περιεχόμενο της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης για την Αειφορία, η οποία είναι πρωτοπόρος στην παιδαγωγική έρευνα και πράξη για τη συνύπαρξη με τα μη ανθρώπινα όντα (Τσεβρένη, 2019, σ. 16). Ωστόσο, ακόμη και στα πλαίσια της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης όπου κυριαρχούν οι ηθικοί προβληματισμοί σχετικά με τις οικονομικές, ταξικές, φυλετικές, έμφυλες και κάθε είδους κοινωνικές ανισότητες, δεν υπάρχει η απαραίτητη προσοχή στα ζητήματα που αφορούν την ηθική για τα ζώα, ενώ ακόμη και σε περιοδικά Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης σπάνια συζητούνται τα δικαιώματα των ζώων υπό το πρίσμα του σπιτισμού/ειδισμού (Korņina & Gjerris, 2015). Υπάρχουν, βεβαίως, επιστημονικά άρθρα που πραγματεύονται τη συγκεκριμένη θεματική, αλλά ο αριθμός τους αποδεικνύεται πολύ μικρός συγκρινόμενος με το μέγεθος και τη σημασία του υπό συζήτηση θέματος. Συνεπώς, διαπιστώνουμε ότι ακόμα και σε ένα τέτοιο πλαίσιο στο οποίο θα περίμενε κανείς το ζήτημα των ζώων να εκλαμβάνεται ως εξέχουσας σημασίας, είναι ιδιαίτερα δύσκολο να αποτιναχτεί η σπιτιστική αντίληψη. Για τον λόγο αυτό, η Pedersen (2004) υποστηρίζει ότι αποτελεί επιτακτική ανάγκη για την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση να σταματήσει την ενίσχυση των διχοτομιών άνθρωπος-ζώο και πολιτισμός-φύση και να ενσωματώσει εξ ολοκλήρου στο περιεχόμενό της την ηθική για τα ζώα.

Όσον αφορά τα άτυπα πλαίσια εκπαίδευσης, η στάση μας απέναντι στα ζώα διαμορφώνεται πολύ νωρίς στη ζωή μας και καταλυτικό ρόλο σε αυτό παίζει το γεγονός ότι μαθαίνουμε να τα καταναλώνουμε από πολύ μικρή ηλικία (Singer, 2018, σ. 334). Συνεπώς, εάν ένα από τα πρώτα πράγματα που μαθαίνουμε είναι ότι τα ζώα αποτελούν το φαγητό μας, είναι επόμενο να μην αναπτύσσουμε στάση ισότητας απέναντί τους. Επιπλέον, ο Singer (2018, σ. 335) υποστηρίζει ότι όταν γίνεται αναφορά στα μη ανθρώπινα ζώα σε παιδικά βιβλία, ιστορίες και προγράμματα, υπάρχει μια μελετημένη και συστηματική προσπάθεια να παραπλανηθούν, όπως λέει, τα παιδιά και να συσκοτιστεί η πραγματικότητα. Η ζωή και η καθημερινότητα των υπό εκμετάλλευση ζώων παρουσιάζεται συνήθως σαν παραμυθένια ενώ τα ίδια τα ζώα που στην πραγματικότητα υποφέρουν, εμφανίζονται σαν να απολαμβάνουν και να αποζητούν την κατάσταση στην οποία βρίσκονται. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα βιβλία που αναφέρονται στα αποκαλούμενα ζώα του αγροκτήματος και παρουσιάζουν χαρούμενα ζώα μαζί με τα παιδιά τους σε ειδυλλιακά καταλύματα, χωρίς να διακρίνονται ή να αναφέρονται πουθενά κλουβιά και ατομικά κελιά (Singer, 2018, σ. 336). Έτσι, διαιώνιζεται η άγνοια για τα πραγματικά γεγονότα, τα οποία αντικαθίστανται από μια ωραιοποιημένη εκδοχή της υφιστάμενης κατάστασης. Ο Singer (2018, σ. 339) υποστηρίζει ότι η άγνοια αυτή αποτελεί το σημαντικότερο όπλο του σπιτισμού επειδή δεν είναι βολικό για τους ανθρώπους να γνωρίζουν τι ακριβώς συμβαίνει και έτσι, συμπεραίνει ότι η έλλειψη επίγνωσης δεν οφείλεται στην έλλειψη δυνατότητας για τη γνώση αλλά στην έλλειψη επιθυμίας. Συνεπώς, για τον Singer (2018, σ. 336) δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι οι άνθρωποι μεγαλώνουν πιστεύοντας ότι τα ζώα πρέπει οπωσδήποτε να πεθάνουν για να γίνουν αγαθά και ότι μέχρι να συμβεί αυτό ζουν μια ευτυχισμένη ζωή. Μέσω της εκπαίδευσης, αναπαράγεται αυτή η οπτική της πραγματικότητας και προωθείται η κυρίαρχη αντίληψη περί

εκμετάλλευσης των ζώων, γεγονός που, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αποτυπώνεται και στα σχολικά εγχειρίδια.

Μέθοδος

Ο σκοπός της έρευνας είναι να εξετάσει εάν η κυρίαρχη αντίληψη περί εκμετάλλευσης των ζώων αναπαράγεται στα σχολικά εγχειρίδια του μαθήματος «Μελέτη Περιβάλλοντος». Για τον σκοπό αυτό, η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε είναι η ανάλυση περιεχομένου των εγχειριδίων.

Η επιλογή του υλικού

Το συγκεκριμένο μάθημα επιλέχθηκε καθώς το επίκεντρο της μελέτης του είναι ο άνθρωπος και το περιβάλλον του, στο οποίο συμπεριλαμβάνονται τα μη ανθρώπινα ζώα στα οποία εστιάζει η παρούσα έρευνα. Ανάμεσα στους στόχους του μαθήματος περιλαμβάνεται να κατανοήσουν τα παιδιά ότι η συμπεριφορά και οι ενέργειες των ανθρώπων σχετίζονται άμεσα και αλληλεπιδρούν με το περιβάλλον στο οποίο ζουν, να αναγνωρίζουν και να ενδιαφέρονται για τα ζώα του άμεσου περιβάλλοντός τους, να διακρίνουν τους παράγοντες που επηρεάζουν την ανάπτυξη των ζώων, να προσεγγίσουν την έννοια της αλληλεπίδρασης φυτών, ζώων, περιβάλλοντος και ποιότητας ζωής του ανθρώπου, να εξοικειωθούν με τις βασικές ιδιότητες των έμβιων όντων, να κατανοήσουν τη σπουδαιότητα ορισμένων ζώων στη ζωή του ανθρώπου, να ευαισθητοποιηθούν για την επίδραση των δραστηριοτήτων του ανθρώπου στο φυσικό περιβάλλον, να κατανοήσουν τη σημασία των ζώων στη ζωή των ανθρώπων της περιοχής τους και να ευαισθητοποιηθούν για τα προβλήματα που αφορούν το φυσικό περιβάλλον (ΥΠΕΠΘ-ΠΙ, 2003).

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στα σχολικά εγχειρίδια των τάξεων Α', Β', Γ' και Δ' δημοτικού, καθώς στις επόμενες τάξεις δεν διδάσκεται το μάθημα. Στα δεδομένα συμπεριλήφθηκαν τα Βιβλία Μαθητή και τα Τετράδια Εργασιών καθώς και η εικονογράφηση, αφού τα οπτικά κείμενα αποτελούν εξίσου φορείς κοινωνικών αξιών και πεποιθήσεων και μια εικόνα μπορεί να είναι ένα πολύ σημαντικό πεδίο παραγωγής νοήματος. Αναλυτικά τα εγχειρίδια που ερευνήθηκαν είναι:

- Κοντογιάννη, Α., Μανώλη, Β., Μπάλλα, Ε., Πλακίτση, Α., Σταράκης, Ι., Σπυράτου, Ε. (α' έκδοση 2006). Μελέτη Περιβάλλοντος Α' Δημοτικού. Βιβλίο Μαθητή (σελίδες 155). Τετράδιο Εργασιών (σελίδες 53). Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β. Εικονογράφηση: Φούρκα-Ταταράκη Παναγιώτα.
- Δημοπούλου, Μ., Ζόμπολας, Τ., Μπαμπίλα, Ε., Σκαναβή, Κ., Φραντζή, Α., Χατζημιχαήλ, Μ. (α' έκδοση 2006). Μελέτη Περιβάλλοντος Β' Δημοτικού. Βιβλίο Μαθητή (σελίδες 149). Τετράδιο Εργασιών (σελίδες 53). Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β. Εικονογράφηση: Τσανανά Αικατερίνη.
- Αλεξόπουλος, Δ., Κόκκοτας, Π., Μαλαμίτσα, Α., Μαντάς, Γ., Παλαμαρά, Μ., Παναγιωτάκη, Π. (α' έκδοση 2006). Μελέτη Περιβάλλοντος Γ' Δημοτικού. Βιβλίο Μαθητή (σελίδες 151). Τετράδιο Εργασιών (σελίδες 51). Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β. Εικονογράφηση: Αμαραντίδου Λεμονιά.
- Αλεξόπουλος, Δ., Κόκκοτας, Π., Μαλαμίτσα, Α., Μαντάς, Γ., Παλαμαρά, Μ., Παναγιωτάκη, Π., Πήλιουρας, Π. (α' έκδοση 2006). Μελέτη Περιβάλλοντος Δ' Δημοτικού. Βιβλίο Μαθητή (σελίδες 150). Τετράδιο Εργασιών (σελίδες 53). Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β. Εικονογράφηση: Πισκοπάνης Γιώργος.

Είδος έρευνας

Η ανάλυση περιεχομένου κρίθηκε ως η καταλληλότερη ερευνητική μέθοδος καθώς παρέχει τη δυνατότητα για ελεγχόμενη και συστηματική περιγραφή και ερμηνεία του περιεχομένου ενός κειμένου και μπορεί να διαχειριστεί μεγάλο όγκο δεδομένων. Ειδικότερα, χρησιμοποιήθηκε ποιοτική ανάλυση περιεχομένου, καθώς έχει μεγαλύτερο βάθος ανάλυσης και εστιάζει κυρίως στις εκφραζόμενες ιδέες ενός κειμένου. Η συγκεκριμένη μέθοδος δίνει ιδιαίτερη σημασία στην κατανόηση του νοήματος του υπό έρευνα υλικού και βασίζεται κυρίως στην ερμηνεία του εκ μέρους του ερευνητή και όχι στην καταμέτρηση. Επιπλέον, εφαρμόζεται τόσο σε λεκτικά όσο και σε οπτικά κείμενα (εικόνες) και αυτό την καθιστά ιδανική για την παρούσα έρευνα, αφού στα δεδομένα της περιλαμβάνει και γραπτό λόγο και εικονογράφηση.

Οι μονάδες ανάλυσης σύμφωνα με τις οποίες γίνεται η αποδελτίωση των δεδομένων, διακρίνονται σε λεξιλογική, φραστική και θεματική ανάλυση (Τζάνη & Κεχαγιάς, 2005). Το θέμα

αποτελεί την πιο χρήσιμη μονάδα ανάλυσης, ειδικά για τη μελέτη των επιδράσεων της επικοινωνίας στην κοινή γνώμη. Συνεπώς, η ανάλυση που θα υιοθετηθεί είναι η θεματική, καθώς εστιάζει στα νοήματα ή θέματα που σχετίζονται με το αντικείμενο μελέτης και στο πώς αυτό γίνεται αντιληπτό από τους άλλους, δηλαδή στις γνώμες, τις πεποιθήσεις και τις ερμηνείες που διατυπώνονται (Τζάνη & Κεχαγιάς, 2005). Ως μονάδα καταγραφής ορίζεται το θέμα, αφού θεωρείται η καταλληλότερη, καθώς σε αυτό διαφαίνονται οι αξίες, οι στάσεις και οι πεποιθήσεις που αποτυπώνονται σε ένα κείμενο (Κυριαζή, 2011). Το θέμα μπορεί να είναι μια λέξη, μια πρόταση, μια παράγραφος, ένα ολόκληρο κείμενο ή μια εικόνα που σχετίζεται με τα ερευνητικά ερωτήματα.

Το ερευνητικό ερώτημα

Τα ερωτήματα που τίθενται σε κάθε έρευνα καθορίζονται από τη γενική προβληματική στην εκάστοτε περίπτωση. Το ερευνητικό ερώτημα που τέθηκε στην παρούσα είναι το εξής:

Είναι ο σπισμός/ειδισμός ενσωματωμένος στο περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων του μαθήματος «Μελέτη Περιβάλλοντος» και αν ναι, ποιες πτυχές της εκμετάλλευσης των μη ανθρώπινων ζώων προβάλλονται και η προβολή αυτή ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα;

Συγκρότηση του συστήματος κατηγοριών

Για να κωδικοποιηθούν τα μηνύματα του περιεχομένου, τα δεδομένα πρέπει να μετατραπούν σε κατηγορίες που εκφράζουν το ερευνητικό ερώτημα. Οι κατηγορίες που ορίστηκαν είναι:

- Η εκτροφή μη ανθρώπινων ζώων
- Η θανάτωση μη ανθρώπινων ζώων στο φυσικό περιβάλλον
- Τα μη ανθρώπινα ζώα και τα παράγωγά τους ως τροφή
- Τα μη ανθρώπινα ζώα ως εργαλεία
- Τα μη ανθρώπινα ζώα ως πρώτη ύλη για παρασκευή ενδυμάτων
- Τα μη ανθρώπινα ζώα ως αντικείμενο πειραματισμού

Οι κατηγορίες καθορίστηκαν από τον σκοπό και τη γενική προβληματική της έρευνας και επιλέχθηκαν ώστε να καλύψουν όλες τις μορφές του σπισμού/ειδισμού, καθώς και όλες τις πτυχές της εκμετάλλευσης των ζώων που θα μπορούσαν να εντοπιστούν στα σχολικά εγχειρίδια. Η υπόθεση της έρευνας ήταν προκαθορισμένη και προσδιόρισε τις εννοιολογικές κατηγορίες που ανέκυψαν στη συνέχεια από τα δεδομένα (Κυριαζή, 2011).

Ευρήματα

Στα σχολικά εγχειρίδια του μαθήματος «Μελέτη Περιβάλλοντος» εντοπίστηκε πληθώρα από αποσπάσματα και εικόνες που αναπαράγουν σπισμό/ειδισμό, παρουσιάζουν τα άλλα ζώα ως εν γένει αντικείμενο εκμετάλλευσης από τον άνθρωπο και προβάλλουν αυτήν την αντίληψη ως δεδομένη και αναμφισβήτητη.

Η εκτροφή μη ανθρώπινων ζώων

Όσον αφορά την εκτροφή μη ανθρώπινων ζώων, διαπιστώθηκε ότι η συγκεκριμένη πρακτική προβάλλεται διαρκώς. Ενδεικτικά:

Ο άνθρωπος έχει εξημερώσει κάποια ζώα για να παίρνει τα προϊόντα τους, να τον βοηθούν σε δουλειές ή να του κάνουν συντροφιά. (...) Σε τι χρησιμεύει στον άνθρωπο καθένα από τα κατοικίδια ζώα της εικόνας; (Βιβλίο Β' δημοτικού, σ. 94)

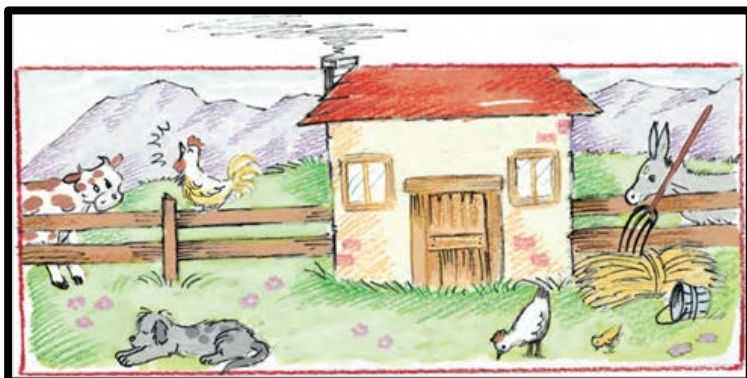
Ποια ζώα φροντίζει ο άνθρωπος; Γιατί άραγε; Τι του προσφέρουν; (...) Τι μας προσφέρουν τα ζώα του αγροκτήματος; Επιλέγουμε μια κατηγορία ζώων από τις παρακάτω: α) Τα πουλερικά β) Το πρόβατο, την κατσίκα, την αγελάδα γ) Το άλογο, τον γάιδαρο δ) Το κουνέλι ε) Το γουρούνι. (Βιβλίο Γ' δημοτικού, σ. 72)

Οι άνθρωποι εξημέρωσαν πολλά ζώα, επειδή τα χρειάζονταν. Τα ζώα αυτά λέγονται κατοικίδια. Το άλογο, η αγελάδα, το πρόβατο, η κατσίκα, το κουνέλι, το γουρούνι, η κότα είναι μερικά απ' αυτά. Οι άνθρωποι εκτρέφουν κατοικίδια ζώα για να παίρνουν τα προϊόντα τους, δηλαδή το γάλα, το κρέας, τα αυγά, το

μαλλί, το δέρμα, ή για να τους βοηθούν στις αγροτικές δουλειές. Στην εποχή μας όλο και λιγότερα ζώα χρησιμοποιούνται για τις αγροτικές δουλειές. (...) Όμως υπάρχουν και ζώα όπως ο σκύλος και η γάτα που ζουν μαζί μας στο σπίτι, επειδή μας προσφέρουν ασφάλεια και συντροφιά. (Βιβλίο Γ' δημοτικού, σ. 73)

Εκτρέφω: παρέχω τροφή και κατοικία σε ζώα, κυρίως κατοικίδια, με σκοπό να πάρω τα προϊόντα τους. (Βιβλίο Γ' δημοτικού, σ. 151)

(Εικόνα 1 - Τετράδιο Εργασιών Α' δημοτικού, σ. 32: Ζωγραφιά στην οποία παρουσιάζονται κάποια από τα αποκαλούμενα αγροτικά ζώα ως ανθρώπινη ιδιοκτησία να περνούν την ώρα τους αμέριμνα σε ένα ηλιόλουστο αγρόκτημα, με μοναδική ένδειξη εγκλεισμού έναν πολύ χαμηλό φράχτη.)

(Εικόνα 2 - Βιβλίο Β' δημοτικού, σ. 54: Φωτογραφία στην οποία απεικονίζονται μια αγελάδα και το παιδί της ως ανθρώπινη ιδιοκτησία αφού βρίσκονται σε περιφραγμένο χώρο, όμως στο φόντο φαίνεται ένα καταπράσινο τοπίο που σίγουρα δεν αποτελεί την καθημερινότητα των δισεκατομμυρίων ζώων στα εκτροφεία.)

Η θανάτωση μη ανθρώπινων ζώων στο φυσικό περιβάλλον

Μια ακόμα μορφή επιβολής απέναντι στα ζώα, η οποία εντοπίστηκε, είναι η θανάτωσή τους στο φυσικό τους περιβάλλον, είτε ως χόμπι είτε ως επάγγελμα, με σκοπό την ανθρώπινη κατανάλωση. Ενδεικτικά:

Στους παραθαλάσσιους τόπους και στα νησιά οι κάτοικοι ψαρεύουν (Βιβλίο Γ' δημοτικού, σ. 32)

Δύο συμμαθητές μας γίνονται κυνηγοί που έρχονται στη λίμνη για κυνήγι και μιμούνται τον ήχο των όπλων τους. (Τετράδιο Εργασιών Γ' Δημοτικού, σ. 30)

Όλα τα επαγγέλματα είναι απαραίτητα. Για παράδειγμα, ο ψαράς ψαρεύει τα φρέσκα ψάρια στο νησί, ο οδηγός του φορτηγού ψυγείου τα μεταφέρει στην πόλη με ένα πλοίο, ο ιχθυοπώλης τα πουλάει στην αγορά και εμείς τα αγοράζουμε. (Βιβλίο Δ' δημοτικού, σ. 91)

(...) οι ψαράδες αξιοποιούν τον «πλούτο» (...) της θάλασσας και έτσι παράγουν βασικά προϊόντα... Ποια προϊόντα; (Βιβλίο Δ' δημοτικού, σ. 102)

(Εικόνα 3 - Βιβλίο Α' δημοτικού, σ. 67: Ζωγραφιά ενός ψαρά με καλοκαιρινή περιβολή ο οποίος κρατάει ένα ψάρι-λάφυρο στο χέρι.)

(Εικόνα 4 - Βιβλίο Δ' δημοτικού, σ. 92: Φωτογραφία στην οποία απεικονίζεται ένας από τους τρόπους μαζικής αιχμαλώτισης θαλάσσιων ζώων με σκοπό την κατανάλωσή τους, η οποία όμως δεν δείχνει τις συνθήκες που επικρατούν στις ιχθυοκαλλιέργειες.)

Παρατηρήθηκε πως το ψάρεμα προβάλλεται συχνά και ως προσφιλές χόμπι εκτός από επάγγελμα, σε αντίθεση με το κυνήγι που προβάλλεται ελάχιστα, παρόλο που σε αμφότερες τις δραστηριότητες οι άνθρωποι θανατώνουν αισθανόμενα όντα με σκοπό την κατανάλωσή τους ή την ψυχαγωγία. Επιπλέον, μια παρατήρηση που αξίζει να αναφερθεί είναι ότι όλοι οι άνθρωποι που απεικονίζονται σε φωτογραφίες και ζωγραφίες να ψαρεύουν είναι άντρες.

Τα μη ανθρώπινα ζώα και τα παράγωγά τους ως τροφή

Το μεγαλύτερο μέρος των αποσπασμάτων και εικόνων που εντοπίστηκαν να σχετίζονται με την εκμετάλλευση των ζώων, αφορούν την προβολή τους ως διατροφικό πόρο. Ενδεικτικά:

Για να είμαστε γεροί και δυνατοί, πρέπει κάθε μέρα να παίρνουμε τροφές και από τις πέντε παρακάτω ομάδες (...) Τα γαλακτοκομικά (γάλα, τυρί, βούτυρο, γιαούρτι) (...) Το κρέας και τα ψάρια (...) Πόσες ομάδες τροφών κρύβονται σε ένα πιάτο μακαρόνια με κιμά και τριμμένο τυρί; (Βιβλίο Β' δημοτικού, σ. 136)

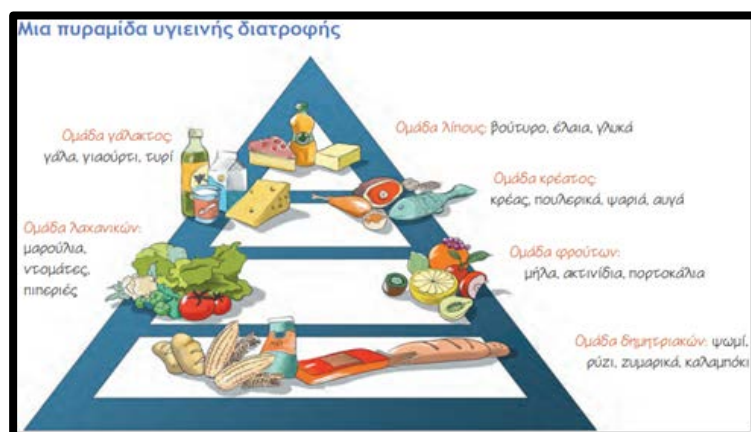
Κι ακόμα πιο πολύ μου αρέσει, γιατί το Πάσχα πηγαίνουμε στο χωριό του παππού και της γιαγιάς και ψήνουμε στην αυλή το αρνί. (Βιβλίο Β' δημοτικού, σ. 145)

Κάποια ζώα τρώνε τα φυτά και μεγαλώνουν, γεννούν τα μικρά τους και παράγουν διάφορα προϊόντα, όπως γάλα, αυγά, κρέας κ.ά. Όλα αυτά μαζί αποτελούν την τροφή των ανθρώπων. (Βιβλίο Γ' δημοτικού, σ. 87)

Πόσες φορές την εβδομάδα τρώς: (...) αυγά κρέας γαλακτοκομικά (τυρί, γιαούρτι, ...) (...) ψάρια (...) Πόσες φορές την εβδομάδα πίνεις: γάλα (Τετράδιο Εργασιών Δ' δημοτικού, σ. 41-42)

(Εικόνα 5 - Βιβλίο Β' δημοτικού, σ. 136: Ζωγραφιά στην οποία παρατίθεται ένα υγιεινό και ένα ανθυγιεινό γεύμα για κάθε ένα από τα τρία της ημέρας και σε όλα η υγιεινή εκδοχή αποτελείται αποκλειστικά από ζωικά προϊόντα.)

(Εικόνα 6 - Βιβλίο Δ' δημοτικού, σ. 108: Εικόνα που ονομάζεται «πυραμίδα υγιεινής διατροφής» και περιλαμβάνει πλήθος από ζωικά προϊόντα.)

Τα μη ανθρώπινα ζώα ως εργαλεία

Άλλο ένα κομμάτι της εκμετάλλευσης των ζώων που εντοπίστηκε είναι η χρήση τους ως εργαλεία, που περιλαμβάνει την εκμετάλλευσή τους είτε ως οχήματα, είτε ως μηχανήματα είτε ως μέσο ψυχαγωγίας/αθλητισμού. Ενδεικτικά:

Οι γεωργοί, που λέγονται και αγρότες, χρησιμοποιούσαν ζώα. Γαϊδουράκια, άλογα και βόδια τους βοηθούσαν να οργώνουν τα χωράφια και να κάνουν πολλές αγροτικές εργασίες. (Βιβλίο Β' δημοτικού, σ. 92)

Παλιότερα... Οι αγρότες οργώναν τα χωράφια με ζώα. (Τετράδιο Εργασιών Δ' δημοτικού, σ. 35)

(Εικόνα 7 - Βιβλίο Α' δημοτικού, σ. 23: Ζωγραφιά που απεικονίζει ένα δεμένο και φορτωμένο άλογο το οποίο σπρώχνουν και τραβούν δύο στρατιώτες, χωρίς καμία αναφορά στα ζώα ως παράπλευρες απώλειες στους ανθρώπινους πολέμους.)

(Εικόνα 8 - Βιβλίο Δ' δημοτικού, σ. 92: Φωτογραφία στην οποία φαίνονται δύο δεμένα ιπποειδή που σέρνουν από τον λαιμό γεωργικά μηχανήματα και εξαναγκάζονται να πραγματοποιούν εργασίες για λογαριασμό των ανθρώπων που τα έχουν υπό την κατοχή τους.)

Η χρήση που εντοπίστηκε να προβάλλεται περισσότερο είναι αυτή των ιπποειδών, είτε για διάφορες εργασίες, είτε για ψυχαγωγία, είτε ως υποζύγια, δηλαδή ως ζώα που παρά τη θέλησή τους μεταφέρουν φορτία και ανθρώπους ή έλκουν τροχοφόρα.

Τα μη ανθρώπινα ζώα ως πρώτη ύλη για παρασκευή ενδυμάτων

Ένας ακόμη τομέας εκμετάλλευσης των ζώων που εντοπίστηκε είναι η χρήση τους ως πρώτη ύλη στον τομέα της ένδυσης, της υπόδησης και γενικότερα του υματισμού. Ενδεικτικά:

Τα υλικά προέρχονται από τη φύση γύρω μας, όπως (...) το μαλλί, το δέρμα των ζώων. (Βιβλίο Β' δημοτικού, σ. 106)

Πώς από το πρόβατο «φτάνουμε» στο μάλλινο σκούφο; Πώς από την αγελάδα «φτάνουμε» στο δερμάτινο παπούτσι; Πού θα ψάξουμε; Ποιον θα ρωτήσουμε; Σχεδιάζουμε τα βήματά μας. (Βιβλίο Γ' δημοτικού, σ. 73)

Ο κτηνοτρόφος εκτρέφει ζώα και παράγει (...) μαλλί, δέρμα κ.ά. (Βιβλίο Δ' δημοτικού, σ. 93)

Τα μη ανθρώπινα ζώα ως αντικείμενο πειρατισμού

Μία ακόμα χρήση των μη ανθρώπινων ζώων είναι αυτή στα πειράματα και τη ζωτομία. Στα εγχειρίδια που ερευνήθηκαν δεν εντοπίστηκε καμία αναφορά για όσα συμβαίνουν στην παγκόσμια βιομηχανία πειραμάτων σε ζώα, όμως εντοπίστηκαν κάποιες αναφορές όπου ζητείται από τους/τις μαθητές/τριες να αντιμετωπίσουν τα ζώα ως αντικείμενο παρατήρησης ή πειρατισμού.

Δοκιμάζουμε να φτιάξουμε ένα μικρό ενυδρείο στην τάξη μας. Τοποθετούμε σε μια γυάλα με νερό μικρά ψάρια και άλλα ζώα της θάλασσας και τα παρατηρούμε (Βιβλίο Γ' δημοτικού, σ. 77)

(Εικόνα 9 - Βιβλίο Γ' δημοτικού, σ. 77: Φωτογραφία στην οποία ένα ενυδρείο παρουσιάζεται ως ευκαιρία για παρατήρηση και παροχή βιωματικής γνώσης, χωρίς καμία αναφορά στη στέρηση της ελευθερίας των ψαριών και στις αφύσικες συνθήκες ζωής τους.)

Υλικά: ψάρι (...) Έχουμε στη διάθεσή μας ένα ψάρι (...) Ο δάσκαλός μας το ανοίγει όπως φαίνεται στην εικόνα. Παρατηρούμε τη σπονδυλική στήλη του. (Βιβλίο Δ' δημοτικού, σ. 64)

(Εικόνα 10 - Βιβλίο Δ' δημοτικού, σ. 64: Φωτογραφία από νεκρά και διαμελισμένα ψάρια των οποίων η θανάτωση με σκοπό την παρατήρηση προβάλλεται ως κάτι απόλυτα θεμιτό.)

Τα παιδιά αποφάσισαν να πάρουν μερικά ζώα από αυτά που παρατήρησαν στην τάξη τους, για να τα μελετήσουν. Γράφουμε δύο κανόνες που πρέπει να ακολουθήσουν τα παιδιά, όταν θα συλλέξουν τα ζώα. (Τετράδιο Εργασιών Δ' δημοτικού, σ. 22)

Πίνακες

Στους παρακάτω πίνακες παρουσιάζονται ποσοτικά τα αποτελέσματα της έρευνας. Στον Πίνακα 1 αποτυπώνεται η ποσότητα και το ποσοστό που καταλαμβάνει η κάθε κατηγορία της έρευνας με βάση το σύνολο των ευρημάτων. Να σημειωθεί ότι ορισμένα ευρήματα συμπεριλαμβάνονται σε πάνω από μία κατηγορίες καθώς περιείχαν συνδυασμό αυτών.

Πίνακας 1. Σπισισμός/ειδισμός ανά κατηγορία

Κατηγορίες	Ποσότητα	Ποσοστό
Η εκτροφή μη ανθρώπινων ζώων	42	24,42%
Η θανάτωση μη ανθρώπινων ζώων στο φυσικό περιβάλλον	35	20,35%
Τα μη ανθρώπινα ζώα και τα παράγωγά τους ως τροφή	65	37,79%
Τα μη ανθρώπινα ζώα ως εργαλεία	19	11,05%
Τα μη ανθρώπινα ζώα ως πρώτη ύλη για παρασκευή ενδυμάτων	6	3,49%
Τα μη ανθρώπινα ζώα ως αντικείμενο πειραματισμού	5	2,90%
Σύνολο	172	100,00%

Στον Πίνακα 2 αποτυπώνεται η ποσότητα των αποσπασμάτων που εντοπίστηκαν, οι σελίδες στις οποίες εμφανίζονται και το ποσοστό που καταλαμβάνουν με βάση το σύνολο των σελίδων των σχολικών εγχειριδίων.

Πίνακας 2. Αποσπάσματα ανά σχολικό εγχειρίδιο

Σχολικό εγχειρίδιο	Ποσότητα	Σελίδες	Ποσοστό
Βιβλίο Α' Δημοτικού	7	7	4,52%
Βιβλίο Β' Δημοτικού	15	15	10,07%
Βιβλίο Γ' Δημοτικού	17	14	9,27%
Βιβλίο Δ' Δημοτικού	24	15	10,00%
Σύνολο στα Βιβλία	63	51	8,46%

Τετράδιο Εργασιών Α' Δημοτικού	4	3	5,66%
Τετράδιο Εργασιών Β' Δημοτικού	0	0	0,00%
Τετράδιο Εργασιών Γ' Δημοτικού	5	4	7,84%
Τετράδιο Εργασιών Δ' Δημοτικού	10	8	15,09%
Σύνολο στα Τετράδια Εργασιών	19	15	7,14%
Σύνολο	82	66	8,10%

Στον Πίνακα 3 αποτυπώνεται η ποσότητα των εικόνων που εντοπίστηκαν, οι σελίδες στις οποίες εμφανίζονται και το ποσοστό που καταλαμβάνουν με βάση το σύνολο των σελίδων των σχολικών εγχειριδίων.

Πίνακας 3. Εικόνες ανά σχολικό εγχειρίδιο

Σχολικό εγχειρίδιο	Ποσότητα	Σελίδες	Ποσοστό
Βιβλίο Α' Δημοτικού	20	21	13,55%
Βιβλίο Β Δημοτικού	13	11	7,38%
Βιβλίο Γ' Δημοτικού	11	8	5,30%
Βιβλίο Δ' Δημοτικού	18	14	9,33%
Σύνολο στα Βιβλία	62	54	8,93%
Τετράδιο Εργασιών Α' Δημοτικού	7	6	11,32%
Τετράδιο Εργασιών Β' Δημοτικού	3	1	1,89%
Τετράδιο Εργασιών Γ' Δημοτικού	3	2	3,92%
Τετράδιο Εργασιών Δ' Δημοτικού	3	3	5,66%
Σύνολο στα Τετράδια Εργασιών	16	12	5,72%
Σύνολο	78	66	8,10%

Στον Πίνακα 4 αποτυπώνεται η ποσότητα όλων των ευρημάτων που εντοπίστηκαν, οι σελίδες στις οποίες εμφανίζονται και το ποσοστό που καταλαμβάνουν με βάση το σύνολο των σελίδων των σχολικών εγχειριδίων.

Πίνακας 4. Σπισισμός/ειδισμός ανά σχολικό εγχειρίδιο

Σχολικό εγχειρίδιο	Συχνότητα	Σελίδες	Ποσοστό
Βιβλίο Α' Δημοτικού	27	28	18,06%
Βιβλίο Β Δημοτικού	28	26	17,45%
Βιβλίο Γ' Δημοτικού	28	22	14,57%
Βιβλίο Δ' Δημοτικού	42	29	19,33%
Σύνολο στα Βιβλία	125	105	17,35%
Τετράδιο Εργασιών Α' Δημοτικού	11	9	16,98%
Τετράδιο Εργασιών Β' Δημοτικού	3	1	1,89%
Τετράδιο Εργασιών Γ' Δημοτικού	8	6	11,76%
Τετράδιο Εργασιών Δ' Δημοτικού	13	11	20,75%
Σύνολο στα Τετράδια Εργασιών	35	27	12,86%
Σύνολο	160	132	16,20%

Συζήτηση-Συμπεράσματα

Η παρούσα έρευνα εξέτασε τη σχέση της εκπαίδευσης και της κυρίαρχης αντίληψης για τα μη ανθρώπινα ζώα ως αντικείμενο εκμετάλλευσης, μέσα από την ανάλυση περιεχομένου των σχολικών εγχειριδίων του μαθήματος «Μελέτη Περιβάλλοντος». Μέσω της έρευνας, διαπιστώθηκε

ότι τα μη ανθρώπινα ζώα παρουσιάζονται ως όντα που υπάρχουν για να καλύπτουν ανθρώπινες ανάγκες και να εξυπηρετούν ανθρώπινους σκοπούς και όχι ως ανεξάρτητα όντα, γεγονός που έχει ως πιθανή συνέπεια τα παιδιά να μάθουν να τα αντιμετωπίζουν ως αντικείμενα προς εκμετάλλευση και όχι ως άτομα με αυταξία.

Από την έρευνα προέκυψε ότι ο σπισισμός/ειδισμός είναι ενσωματωμένος στο περιεχόμενο των υπό εξέταση σχολικών εγχειριδίων και ότι τα μη ανθρώπινα ζώα παρουσιάζονται αποκλειστικά υπό το πρίσμα της κυρίαρχης αντίληψης που τα αντιμετωπίζει ως αντικείμενο εκμετάλλευσης. Όπως έχει γράψει η Martin (1976), ένα πρόγραμμα σπουδών δημοσίου σχολείου που εμπεριέχει σεξιστικά ή ρατσιστικά μηνύματα θα τραβούσε αμέσως την προσοχή, κάτι που όμως δε συμβαίνει όταν πρόκειται για σπισιστικό περιεχόμενο. Επίσης, σύμφωνα με τους Κορνήια και Gjerris (2015), στις περισσότερες περιπτώσεις θα θεωρούνταν απαράδεκτο εάν οι εκπαιδευτικοί ενθάρρυναν οποιοδήποτε είδους διάκριση, ωστόσο αυτό γίνεται αποδεκτό όταν συμβαίνει στα πλαίσια του σπισισμού. Εν προκειμένω, η κυρίαρχη αντίληψη περί εκμετάλλευσης των ζώων αναπαράγεται στα εγχειρίδια ως δεδομένη και χωρίς κανένα ίχνος κριτικής ή αμφισβήτησης, αφού θεωρείται αυτονόητη. Ανάλογο είναι το αποτέλεσμα που αναδείχτηκε και από την έρευνα των Chul-Ki, Byung-Yeon και Joseph (2020) στα εγχειρίδια του μαθήματος της Γεωγραφίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση της Νότιας Κορέας. Η έρευνα αυτή είναι η μοναδική που εντοπίστηκε στην αγγλική ή ελληνική γλώσσα να αφορά την εκμετάλλευση των ζώων όπως προβάλλεται σε σχολικά εγχειρίδια και το αποτέλεσμά της συμπίπτει με της παρούσας, αφού τα ζώα προβάλλονται υπό το πρίσμα της χρησιμότητάς τους για τους ανθρώπους και δεν τους αποδίδεται καμία αυταξία. Ωστόσο, σύμφωνα με τις θεωρίες που αναλύθηκαν, εφόσον τα ζώα έχουν την ικανότητα να αισθάνονται, τότε έχουν εγγενή αξία και δεν υπάρχουν για την ανθρώπινη επιθυμία (Chul-Ki et al, 2020 · Τσιαμούρας, 2019 · Singer, 2018 · Francione, 2008 · Regan, 1983).

Στα εγχειρίδια του μαθήματος «Μελέτη Περιβάλλοντος» προβάλλονται διάφορες πτυχές της εκμετάλλευσης των ζώων, όπως η εκτροφή τους, η θανάτωσή τους στο φυσικό περιβάλλον, η χρήση τους ως τροφή, ως εργαλεία, ως πρώτη ύλη για ενδύματα ή για πειράματα. Στη σημερινή εποχή, είναι γεγονός ότι το σύνολο σχεδόν του κρέατος και των ζωικών προϊόντων παράγεται σε βιομηχανικά εκτροφεία (Huemer, 2020). Σύμφωνα με τον Singer (2018, σσ. 178-179), η βολική, όπως την ονομάζει, εικασία ότι τα εκτρεφόμενα ζώα μεγαλώνουν σε ευχάριστα και ευρύχωρα αγροκτήματα, απέχει παρασάγγας από την πραγματικότητα. Τα δισεκατομμύρια ζώα που βρίσκονται στις μονάδες εκτροφής στερούνται την ελευθερία τους, υποφέρουν από το άγχος που τους προκαλούν οι αφύσικες συνθήκες ζωής, πονούν και συνήθως δεν έχουν καν τη δυνατότητα να κινηθούν (Spanning & Grusonnik, 2019). Σε κάθε περίπτωση, είτε τα ζώα εκτρέφονται με σύγχρονες είτε με παραδοσιακές μεθόδους, το δεδομένο είναι ότι υφίστανται πόνο και εκμετάλλευση με στόχο το ανθρώπινο όφελος, ενώ καμία μορφή εκτροφής δεν τους επιτρέπει να ζήσουν ως μέλη μιας κοινότητας ζώων διαφόρων ηλικιών όπως θα έκαναν υπό φυσικές συνθήκες (Singer, 2018, σ. 250). Με άλλα λόγια, πέρα από τον πόνο, τους στερείται οποιαδήποτε δυνατότητα για αυτοδιάθεση, κοινωνική συναναστροφή και δημιουργία οικογενειακών δεσμών. Το σίγουρο είναι ότι το κρέας ή τα ζωικά προϊόντα, όποια και αν είναι η προέλευσή τους, προέρχονται από ζώα που δεν τα μεταχειρίστηκαν με ισότιμο τρόπο και δεν εκτίμησαν τα συμφέροντά τους (Singer, 2018). Επιπλέον, ένα φαινόμενο που παρατηρήθηκε είναι ότι όταν τα παιδιά μαθαίνουν στο σχολείο για τα ζώα, η εκπαιδευτική διαδικασία συχνά περιλαμβάνει την τοποθέτηση του εκάστοτε ζώου προς παρατήρηση σε κλουβί μέσα στην τάξη. Όμως, η πρακτική αυτή μεταδίδει στους/στις μαθητές/τριες την αξία ότι είναι σωστό να απομονώνουν ένα ζώο από το φυσικό του περιβάλλον και τα άλλα άτομα του είδους του και να το φυλακίζουν σε ένα ξένο και εχθρικό περιβάλλον (Καραγεωργάκης, Λιθοξοΐδου, Αραμπατζίδου, Κουράκης & Γεωργόπουλος, 2005).

Στα υπό έρευνα εγχειρίδια διαπιστώθηκε ότι όπου παρατίθενται εικόνες ή περιγραφές με εκτρεφόμενα ζώα, αποκρύπτονται ή διαστρεβλώνονται οι πραγματικές συνθήκες στις οποίες διαβιών, αποτέλεσμα που συμπίπτει με αυτό της έρευνας των Chul-Ki, Byung-Yeon και Joseph (2020). Στα εγχειρίδια προβάλλονται μόνο σκηνές από ηλιόλουστα οικογενειακά αγροκτήματα τα οποία αποτελούν ένα πραγματικά απειροελάχιστο ποσοστό της κτηνοτροφίας και σε καμία περίπτωση δεν αντιπροσωπεύουν την καθημερινότητα των δισεκατομμυρίων ζώων που θανατώνονται κάθε χρόνο στις μονάδες εκτροφής παγκοσμίως. Ο Singer (2018, σ. 335) έχει τονίσει

ότι τα βιβλία που απευθύνονται σε παιδιά αποκρύπτουν από αυτά την πραγματικότητα όσον αφορά τις συνθήκες ζωής των ζώων και συγκεκριμένα αναφέρει ότι «τα παραπλανούν συστηματικά». Η πρακτική αυτή απορρέει κυρίως από το γεγονός ότι η ζήτηση για κρέας καθοδηγείται και προωθείται από το διεθνές χρηματοοικονομικό κεφάλαιο και από τη διαφήμιση της βιομηχανίας κρέατος (Spannring & Grusonnik, 2019). Όμως, η εκπαίδευση που σχετίζεται με τη μελέτη του περιβάλλοντος χρειάζεται να παρέχει στις/στους μαθήτριες/τές την ευκαιρία να αναπτύξουν ηθική που να μπορεί να διευρύνει την ικανότητα και την ευαισθησία τους να ανταποκρίνονται στον πόνο που βιώνουν τα ζώα (Chul-Ki et al, 2020). Επομένως, οι εικόνες ζώων που συναντούν τα παιδιά στα εγχειρίδια έχουν μεγάλη σημασία, καθώς οι φωτογραφίες προσφέρουν γνώσεις και αισθήματα, τα οποία μπορούν στη συνέχεια να προκαλέσουν αλλαγές στα ίδια τα συναισθήματά τους (Chul-Ki et al, 2020). Συγκεκριμένα, οι φωτογραφίες που απεικονίζουν τις πραγματικές εμπειρίες των ζώων θα μπορούσαν να βοηθήσουν τα παιδιά να αναγνωρίσουν τα ζώα ως υποκείμενα ζωής, γεγονός που θα μπορούσε να αλλάξει την αντίληψή τους για τη σχέση μεταξύ ανθρώπων και ζώων (Chul-Ki et al, 2020). Επειδή, όπως αναφέρει ο φιλόσοφος Jacques Derrida (2002, σ. 35), «όλοι γνωρίζουν πόσο τρομακτικές και ανυπόφορες εικόνες θα μπορούσε να γεννήσει μια ρεαλιστική αποτύπωση της βιομηχανικής, μηχανικής, χημικής, ορμονικής και γενετικής βίας στην οποία ο άνθρωπος έχει υποβάλλει τα ζώα τους τελευταίους δύο αιώνες», θα μπορούσαμε να αποφύγουμε τις μακάβριες λεπτομέρειες στα βιβλία που απευθύνονται σε μικρά παιδιά, αλλά ταυτόχρονα να τους παρέχουμε ιστορίες και εικόνες που να ενθαρρύνουν τον σεβασμό για τα άλλα ζώα ως ανεξάρτητα όντα και όσο μεγαλώνουν να ενημερώνονται σταδιακά για την πραγματικότητα (Singer, 2018).

Επιπλέον, από την έρευνα διαπιστώθηκε ότι οι μαθητές/τριες μαθαίνουν ότι είναι αυτονόητο, φυσικό και αναγκαίο να καταναλώνουν και να χρησιμοποιούν τα ζώα και εκπαιδεύονται να πράττουν κατά αυτόν τον τρόπο. Όπως γράφει η Pedersen (2004), το σχολείο νομιμοποιεί την κυριαρχία του ανθρώπου πάνω στα ζώα και αναπαράγει μια κοσμοθεωρία υπέρ της αντικειμενοποίησης τους στην οποία παίζει σημαντικό ρόλο η κοινωνικοποίηση των παιδιών ώστε να ενστερνίζονται άκριτα αυτήν την άποψη ως «κανονική», «φυσική» ή «αναπόφευκτη». Επιπλέον, η κατανάλωση ζωικών τροφών παρουσιάζεται στα εγχειρίδια ως αναγκαία και ωφέλιμη, αφού προβάλλεται διαρκώς ως απαραίτητη για τη ζωή και την υγεία. Εντούτοις, όπως είδαμε, σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας και την Ακαδημία Διατροφής και Διατολογίας των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής (WHO ROE, 2021 · Academy of Nutrition and Dietetics, 2016), ο ισχυρισμός περί αναγκαιότητας της κατανάλωσης ζωικών προϊόντων μπορεί εύκολα να αποδομηθεί και για αυτό, είναι λανθασμένη η επιλογή της συμπερίληψής του στα σχολικά εγχειρίδια ως κάτι δεδομένο που δεν επιδέχεται αντίλογο και μάλιστα χωρίς να παρουσιάζονται οι αμφισβητήσεις που προκύπτουν από τις θεωρίες και τα ρεύματα σκέψης που αναλύθηκαν παραπάνω. Ωστόσο, η παγιωμένη σπιιστική αντίληψη ότι κάποια είδη και τα παράγωγά τους αποτελούν φαγητό για τους ανθρώπους παρουσιάζεται στα εγχειρίδια ως μοναδική αλήθεια.

Είναι αξιοσημείωτο ότι δεν εντοπίστηκε καμία αναφορά σε οποιονδήποτε εναλλακτικό τρόπο αντίληψης των ζώων πέρα από τον κοινωνικά κυρίαρχο, παρόλο που ο βιγκανισμός ακολουθείται από εκατομμύρια ανθρώπους παγκοσμίως. Σημαντικό ρόλο σε αυτό διαδραματίζει το γεγονός ότι οι βιομηχανίες εκμετάλλευσης ζώων νομιμοποιούνται και προστατεύονται με το να αποκρύπτονται οι εναλλακτικές επιλογές (Spannring & Grusonnik, 2019). Όπως γράφουν οι Chul-Ki, Byung-Yeon και Joseph (2020), εφόσον σύμφωνα με την αντίληψη που επικρατεί, τα μη ανθρώπινα ζώα θεωρούνται προϊόντα και ιδιοκτησία, η εναλλακτική οπτική που αφορά την ευζωία ή τα δικαιώματά τους παραγκωνίζεται και αποκρύπτεται, κυρίως για οικονομικούς λόγους. Έτσι, τα σχολικά εγχειρίδια που δεν αντικατοπτρίζουν αυτές τις εναλλακτικές απόψεις, περιορίζουν τις γνώσεις των μαθητών/τριών σχετικά με την ηθική για τα ζώα (animal ethics) και την ηθική γενικότερα (morality) (Chul-Ki et al, 2020). Οι μαθητές/τριες διδάσκονται μάλιστα για τη βιοποικιλότητα και τις οικολογικές αλλαγές που προκαλούνται από την ανθρώπινη δραστηριότητα, όμως χρειάζεται επίσης να τους δοθεί η ευκαιρία να σκεφτούν για τα δικαιώματα των ζώων και την ηθική για τα ζώα μαθαίνοντας για τη βία που ασκείται σε αυτά, κάτι που θα τους επιτρέψει να ανακαλύψουν τον σεβασμό και τη συμπόνια για τα άλλα ζώα και να αναλογιστούν κριτικά τι είναι δίκαιο, τόσο για τους ανθρώπους όσο και για αυτά (Chul-Ki et al,

2020). Εντούτοις, αυτό που παρέχουν τα σχολικά εγχειρίδια στις/στους μαθήτριες/τές είναι μια μονοδιάστατη αντίληψη για τη σχέση των ανθρώπων και των υπόλοιπων ζώων, η οποία είναι ο σπισσιμός/ειδισμός. Όμως, το σχολικό πλαίσιο πρέπει να παρέχει στα παιδιά τη δυνατότητα να έρχονται σε επαφή με όλες τις απόψεις και να γίνονται κοινωνοί όλων των αντιλήψεων ώστε να αποφασίζουν μόνα τους μέσω κριτικής σκέψης για τη στάση ζωής που θα ακολουθήσουν.

Προτάσεις

Η καλλιέργεια του σεβασμού και της ενσυναίσθησης απέναντι σε όλα τα όντα από την παιδική ηλικία μπορεί να αποβεί καθοριστική για τη συμπεριφορά και την κοσμοθεωρία που θα υιοθετήσουμε στην υπόλοιπη ζωή μας. Για να σταματήσουν, λοιπόν, τα δεινά που βιώνουν τα ζώα, είναι κρίσιμης σημασίας η συμβολή της εκπαίδευσης, αφού για να επιτευχθεί κάτι τέτοιο χρειάζεται να διαπνέεται η κοινωνία από αίσθημα δικαιοσύνης και συμπόνιας απέναντί τους και ο ρόλος της εκπαίδευσης σε μια τέτοια μεταρρύθμιση είναι καταλυτικός (Μαρτινέτι, 2019). Να σημειωθεί ότι όπως αναφέρει η Man-yiu Tam (2020), τα προγράμματα σπουδών που περιλαμβάνουν την προστασία των ζώων δεν μπορούν να θεωρηθούν μορφή κατήχησης, καθώς κανένα εκπαιδευτικό σύστημα δεν μπορεί πραγματικά να μην περιέχει αξίες. Επομένως, ο ακρογωνιαίος λίθος για την υπεράσπιση των δικαιωμάτων των ζώων πρέπει να είναι μια δημιουργική και ειρηνική εκπαίδευση (Francione & Charlton, 2015).

Ειδικά η εκπαίδευση που αφορά τη μελέτη του περιβάλλοντος θα πρέπει να αντιμετωπίζει τα ζώα ως μέρος ενός συνόλου που περιλαμβάνει όλα τα είδη, συμπεριλαμβανομένου του ανθρώπινου και να επιτρέπει στα παιδιά να αντιλαμβάνονται ότι όλα τα ζώα έχουν τη δική τους ζωή και τις δικές τους ανάγκες. Συνεπώς, το μάθημα «Μελέτη Περιβάλλοντος» πρέπει να απαλλαγεί από τη σπισσική αντίληψη που αντιμετωπίζει τα μη ανθρώπινα ζώα σαν αντικείμενο εκμετάλλευσης. Με αυτόν τον τρόπο, το μάθημα αυτό θα μπορεί να διευρύνει τις γνώσεις των μαθητών/τριών και να τους δώσει τα ερεθίσματα ώστε να μεταχειρίζονται τα ζώα με ισότιμο τρόπο και να τα αντιμετωπίζουν με σεβασμό. Ωστόσο, η ευθύνη για τη διαμόρφωση της στάσης των μαθητών/τριών απέναντι στα μη ανθρώπινα ζώα δεν περιορίζεται στο μάθημα «Μελέτη Περιβάλλοντος», αντιθέτως η συμβολή όλων των μαθημάτων είναι σημαντική και ως εκ τούτου, χρειάζονται περαιτέρω έρευνες που να αφορούν και τα υπόλοιπα μαθήματα. Επιπλέον, προκειμένου να παρασχεθεί μια σταθερή βάση για τη βελτίωση του προγράμματος σπουδών και των σχολικών εγχειριδίων, χρειάζεται περαιτέρω έρευνα αντιλήψεων για τη διερεύνηση των στάσεων των εκπαιδευτικών, των μαθητών/τριών και των φοιτητών/τριών απέναντι στα άλλα ζώα. Επίσης, είναι απαραίτητη η επιμόρφωση και εκπαίδευση των εκπαιδευτικών που διδάσκουν το μάθημα «Μελέτη Περιβάλλοντος», αλλά και συνολικά όλων των εκπαιδευτικών, πάνω σε ζητήματα που αφορούν την ηθική για τα ζώα.

Από συνολική άποψη, τα ζητήματα των μη ανθρώπινων ζώων, της ρύπανσης του περιβάλλοντος και άλλα ζητήματα κοινωνικής δικαιοσύνης θα πρέπει να συμπεριληφθούν στην εκπαίδευση επί ίσοις όροις και με ολοκληρωμένο τρόπο, καθώς είναι άρρηκτα συνδεδεμένα μεταξύ τους (Pedersen, 2004). Η εισαγωγή αυτών των ζητημάτων στα σχολικά προγράμματα κρίνεται πως είναι κυριολεκτικά ζωτικής σημασίας για το μέλλον της ανθρωπότητας αλλά και ολόκληρου του πλανήτη. Με την τοποθέτηση της σχέσης του ανθρώπου με τα υπόλοιπα ζώα σε ένα ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο όπου εμφανίζονται οι δεσμοί και η συνάφειά της με άλλα ζητήματα εκπαίδευσης αξιών, όπως τα ανθρώπινα δικαιώματα, η ισότητα και η αειφόρος ανάπτυξη, η ηθική για τα ζώα καθίσταται μέρος μιας ολιστικής θεώρησης της καταπίεσης και συμβάλλει με νέες προοπτικές στη συλλογική κατανόηση των αξιών της εκπαιδευτικής πρακτικής και έρευνας (Pedersen, 2004). Μόνο μέσω μιας τέτοιας ολιστικής αντίληψης της πραγματικότητας θα είμαστε σε θέση να εντοπίσουμε τις αιτίες για την ύπαρξη της επιβολής μέσα στην κοινωνία και του αποκλεισμού των ανθρώπινων και μη ζώων και να αναζητήσουμε αειφόρες λύσεις για τα πολυποικίλα προβλήματα του πλανήτη. Σύμφωνα με τον Ράπτη (2020, σ. 31) «η προστασία των ζώων, η ευημερία τους και η απελευθέρωσή τους από τον ανθρώπινο ζυγό θα κρίνουν εν τέλει εάν θα έχουμε πόλεμο ή ειρήνη, δημοκρατία ή αυταρχισμό, ευημερία ή φτώχεια».

Όπως γράφει ο Fiddes (1994), οι ιδέες της ισότητας και του βιγκανισμού είναι πλέον δύσκολο να περιοριστούν και να απαξιωθούν, καθώς επιτυγχάνουν όλο και ευρύτερη κοινωνική διείσδυση, αναγνώριση και αποδοχή. Συνεπώς, εάν οι επιστήμονες επιθυμούν να συμβαδίζουν με την επιστημονική και πολιτισμική πρόοδο, οφείλουν, όπως λέει, να καταλάβουν τις προθέσεις αυτής της μεγάλης μερίδας ανθρώπων και να σταματήσουν να επιβάλλουν ένα ακατάλληλο κοινωνικοοικονομικό κοσμοείδωλο, ειδάλλως θα καταλήξουν ανίκανοι/ες να ανταποκριθούν στα νέα δεδομένα (Fiddes, 1994). Εξάλλου, τα σύνθετα προβλήματα που αφορούν στο περιβάλλον είναι πολιτικά, οικονομικά, φιλοσοφικά και τεχνικά (Φλογαΐτη, 1998) και για αυτό, η σχέση της καταστροφής του περιβάλλοντος, της άνιση κατανάλωσης πόρων, της φτώχειας και της παγκόσμιας οικονομίας αποτελεί ένα διεπιστημονικό ζήτημα που απαιτεί τη συνεργασία μεταξύ φιλοσόφων και θεωρητικών στις κοινωνικές και φυσικές επιστήμες (Ζερεφός, 2019).

SUMMARY IN ENGLISH

The article examines the correlation between education and the prevailing perception that treats non-human animals as subject of exploitation, through the content analysis of the textbooks used in the "Study of the Environment" course, which is taught in the Greek primary schools. In the theoretical part, we explicate the reasons why speciesism is a form of discrimination, we present the latest theories that challenge the prevailing social perception of non-human animals and we review the role of education. In the research part, we examine if the content of the textbooks of the "Study of the Environment" course reproduces speciesism. The research data analysis showed that the textbooks perpetuate the view of animal exploitation and show various aspects of it, that the depiction of the living conditions of farm animals does not correspond to reality, that children are encouraged to use animals in various ways and that no other way of perceiving animals is projected beyond the socially dominant one.

Αναφορές

- Academy of Nutrition and Dietetics. (2016). Position of the Academy of Nutrition and Dietetics: Vegetarian diets. *Journal of the Academy of Nutrition and Dietetics*, 116, 1970-1980. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jand.2016.09.025>
- Adams, C. J. (1990). *The sexual politics of meat: A feminist-vegetarian critical theory*. New York: Continuum.
- Adams, C. J. (2018). *Neither man nor beast: Feminism and the defense of animals*. London: Bloomsbury.
- Αλτουσέρ, Λ. (1983). Ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους. Στο Λ. Αλτουσέρ. *Θέσεις*, 69-121. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Best, S. (2011). Τα δικαιώματα των ζώων και η ηθική πρόοδος: Ο αγώνας για την ανθρώπινη εξέλιξη. Στο Α. Α. Λυδάκη & Γ. Μπασκόζος (επιμ.). *Περί ζώων: Με λογική και συναίσθημα*, 333-334. Αθήνα: Ψυχογιός.
- Castano Rodriguez, C. (2016). Which values regarding nature and other species are we promoting in the Australian science curriculum? *Cultural Studies of Science Education*, 11(4), 999-1021, <http://dx.doi.org/10.1007/s11422-015-9675-7>
- Chul-Ki C., Byung-Yeon, K. & Joseph, P. S. (2020). Animal identity and space as represented in South Korean geography textbooks. *International Research in Geographical and Environmental Education*, 31(1), 53-68, <http://dx.doi.org/10.1080/10382046.2020.1852787>
- Derrida, J. (2002). The animal that therefore I am (More to follow). (D. Willis trans.). *Critical Inquiry*, 28(2), 369-418. <http://dx.doi.org/10.1086/449046>
- Fiddes, N. (1991). *Meat: A natural symbol*. London: Routledge.
- Fiddes, N. (1994). The social aspects of meat eating. *Proceedings of the Nutrition Society*, 53, 271-280. <http://dx.doi.org/10.1079/pns19940032>
- Francione, G. (2008). *Animals as persons: Essays on the abolition of animal exploitation*. New York: Columbia University Press.
- Francione, G. & Charlton, A. (2015). *Animal rights: The abolitionist approach*. New Jersey: Exempla Press.
- Ζερεφός, Χ. (2019). Περιβάλλον και βιοηθική. *Εκπαίδευση, Δια Βίου Μάθηση, Έρευνα και Τεχνολογική Ανάπτυξη, Καινοτομία και Οικονομία*, 2, 16-19. <http://dx.doi.org/10.12681/elrie.2441>
- Horta, O. (2019). *Τι είναι σπισισμός*. (Γ. Καφφέζας μετ.). Αθήνα: Κουαναυγή.
- Huemer, M. (2020). *Διάλογοι περί ηθικής χορτοφαγίας*. Αθήνα: Κουαναυγή.
- Καραγεωργάκης, Σ. & Γεωργόπουλος, Α. (2005). Όταν η περιβαλλοντική ηθική συναντά την πολιτική οικολογία. Στο Α. Γεωργόπουλος (επιμ.), *Περιβαλλοντική εκπαίδευση: Ο νέος πολιτισμός που αναδύεται*, 819-839. Αθήνα: Gutenberg.

- Καραγεωργιάκης Σ., Λιθοξοΐδου, Λ., Αραμπατζίδου, Φ., Κουράκης, Κ. & Γεωργόπουλος, Α. (2005). Περιβαλλοντική ηθική και στο σχολείο: Η εκπαίδευση αξιών ανοίγει νέα μονοπάτια. Στο Μ. Καΐλα, Ε. Θεοδοροπούλου, Α. Δημητρίου, Γ. Ξανθάκου & Ν. Αναστασιάτος (επιμ.), *Περιβαλλοντική εκπαίδευση: Ερευνητικά δεδομένα και εκπαιδευτικός σχεδιασμός*, 285-305. Αθήνα: Ατραπός.
- Καραγεωργιάκης, Σ. (2019). *Ζώα: Στα πλοκάμια της ανθρώπινης ηθικής*. Αθήνα: Ευτοπία.
- Karin, G. D. (2021). Critical creatures: Children as pioneers of posthuman pedagogies. *The International Journal of Sociology and Social Policy*, 41(3), 391-406.
- Κάτσεων, Χ. & Φλογαΐτη, Ε. (2020). Διερευνώντας την προοπτική της αειφορίας στο σύγχρονο πανεπιστήμιο. *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση για την Αειφορία*, 2(1), 16-28. <http://dx.doi.org/10.12681/ees.20773>
- Korņina, H. & Gjerris, M. (2015). Are some animals more equal than others?: Animal rights and deep ecology in environmental education. *Canadian Journal of Environmental Education*, 20, 108-123. Ανακτήθηκε από: <https://eric.ed.gov/?id=EJ1141976>
- Κυριαζή, Ν. (2011). *Η κοινωνιολογική έρευνα: Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*. Αθήνα: Πεδίο.
- Man-yiu Tam, C. (2020). The case for animal protection curricula in schools in Hong Kong. *Student Journal of Professional Practice and Academic Research*, 2(1), 4-29. <http://dx.doi.org/10.19164/sjppar.v2i1.921>
- Παγκουρέλια, Ε. & Παπαδοπούλου, Μ. (2007). Ιδεολογικά μηνύματα στο λόγο και την εικόνα των σχολικών εγχειριδίων: Μια πρόταση ανάλυσης. Στο Γ. Καψάλης & Α. Κατσίκης (επιμ.). *Πρακτικά του συνεδρίου «Η πρωτοβάθμια εκπαίδευση και οι προκλήσεις της εποχής μας»*, 605-613. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Pedersen, H. (2004). Schools, speciesism, and hidden curricula: The role of critical pedagogy for humane education futures. *Journal of Futures Studies*, 8(4), 1-14.
- Ράιτης, Ν. (2020). *Πολιτική φιλοζωία: Ένα κίνημα γεννιέται*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Regan, T. (1983). *The case for animal rights*. California: University of California Press.
- Singer, P. (2018). *Η απελευθέρωση των ζώων*. (Σ. Καραγεωργιάκης μετ.). Θεσσαλονίκη: Αντιγόνη.
- Spannring, R. & Grusovnik, T. (2019). Leaving the Meatrix?: Transformative learning and denialism in the case of meat consumption. *Environmental Education Research*, 25(8), 1190-1199. <http://dx.doi.org/10.1080/13504622.2018.1455076>
- Τζάνη, Μ. & Κεχαγιάς, Χ. (2005). Μεθοδολογία έρευνας κοινωνικών επιστημών. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. <http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.30333.41441>
- Τσιαμούρας, Π. (2019). Επίμετρο. Στο Π. Μαρτινέτι. *Η ψυχή των ζώων*, 135-206. Αθήνα: Κριανναγή.
- Τσεβρένη, Ι. (2019). Εκπαιδεύοντας τους Θεοφύλακους των πόλεων: Μια εμπειρία βιωματικής προσέγγισης της μη ανθρώπινης φύσης στο πλαίσιο της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης. *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση για την Αειφορία*, 1(1), 14-24. <http://dx.doi.org/10.12681/ees.16963>
- Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων-Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (ΥΠΕΠΘ-ΠΙ). (2003). *Διαθεματικό Ενταίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών-Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών Μελέτης Περιβάλλοντος*. Αθήνα: ΥΠΕΠΘ. Ανακτήθηκε από: www.pi-schools.gr/programs/depps/
- Waldau, P. (2001). *The specter of speciesism: Buddhist and Christian views of animals*. Oxford: Oxford University Press.
- World Health Organization. Regional Office for Europe (WHO ROE). (2021). *Plant-based diets and their impact on health, sustainability and the environment: A review of the evidence*. WHO European Office for the Prevention and Control of Noncommunicable Diseases. World Health Organization. Regional Office for Europe. Ανακτήθηκε 25 Φεβρουαρίου 2022 από: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/349086>
- Φλογαΐτη, Ε. (1998). *Περιβαλλοντική εκπαίδευση*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Η αναφορά στο άρθρο γίνεται ως εξής:

Βαρβαρρήγου, Θ. (2023). Η κυρίαρχη αντίληψη για τα μη ανθρώπινα ζώα ως αντικείμενο εκμετάλλευσης στα σχολικά εγχειρίδια του μαθήματος Μελέτη Περιβάλλοντος. *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση για την Αειφορία*, 5(2), 25-42. <https://doi.org/10.12681/ees.31205>

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/enveducation/index>